

SONLARINING LINGVOMADANIY TADQIQI VA MILLIY-MENTAL XUSUSIYATLARI

Abdirayimov Anvarjon Oribjon o'g'li¹

Annotatsiya: *Maqolada birlik sonlarning, xususan, uch(3), to'rt(4) hamda yetti(7) sonlarining milliy-mental xususiyatlari lingvomadaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Raqamlar deyilganda, avvalo, ko'plab odamlar oddiy arifmetik hisoblash tizimini amalga oshiruvchi belgilarni tushunadi, bu esa "raqamli dunyo", "raqamli tafakkur" imkoniyatlari va funksiyalarini ma'lum*

Dunyoning mifopoetik tasvirida, ularning madaniyatida raqamlar muhim ramziy rol o'ynaydi. Ular insonni, dunyoni tasvirlash vositasi, koinotni modellashtirish va tartibga solish usulidir. Raqamlar har bir xalqning madaniyati uchun muhim ahamiyatga ega, chunki ular madaniyatning ma'nosi va ramziy obyekti sifatida ishlatiladi. [1. B. 145].

Xalqlar tarixi va madaniyatida raqamlar har doim katta ahamiyatga ega bo'lgan. Raqamli o'lchovlarning ramziy ma'nolari qadim zamonlardan beri insonga hamroh bo'lgan.

Kalit so'zlar: *raqam, lingvokulturologiya, til va madaniyat, "raqamli kod", "raqamli dunyo", "raqamli tafakkur", birlik sonlar, uch(3), to'rt(4), yetti(7)*

Lingvokulturologiyaning asosiy g'oyasi til va madaniyat o'rtasidagi yaqin munosabatlar g'oyasidir. Til madaniyat bilan uzviy bog'liq bo'lib, madaniyat til birliklarining mazmunini ifodalaydi va ular, o'z navbatida, muayyan madaniyat tashuvchilarning xatti-harakatlarini belgilaydi. Til nafaqat odamlar o'rtasidagi muloqot va fikrni ifodalash, balki madaniy bilimlarni to'plash uchun ham eng muhim vositadir. U xalq madaniyatining salmoqli qismi bo'lib, urf-odatlar va an'analari bilan birga xalqning madaniy merosi hisoblanadi. Bizningcha, til va madaniyat o'zaro ta'sir qiluvchi ikki tizim sifatida bog'langan bo'lib, ularning kesishmasida lingvokulturologiya vujudga keladi. "Til belgilari madaniyat tili belgilari tanasi sifatida harakat qiladigan uchinchi semiotik tizimdir". [2. B. 9].

Lingvomadaniyatshunoslik tilshunoslik va madaniyatshunoslik fanlari kesishuvida hosil bo'lgan fandır. Unda asosiy e'tibor inson, uning madaniyati va tiliga qaratiladi. Bunda tilga, V.Maslova ta'biri bilan aytganda, madaniyatning "translyatori" (tashuvchisi) sifatida qaraladi. Zero, inson, til va madaniyat et-u tirnoqdek birlikni hosil qiladi. Til millatning g'ururi, mavjudlik sharti, xalqning ruhi, milliy madaniyat ko'rsatkichidir. Milliy mentalitetga xos turg'unlashgan axloq qoidalari, qadriyatlar, ayniqsa, milliy tilning barqaror birliklarida yorqin aks etadi. Zero, barqaror birliklarda asrlar davomida shakllangan, asoslangan, umummilliy xarakterdagi madaniy kod – obrazlar saqlanadi.

Turli xalqlar madaniyati turfa xil, chunki bir xil ehtiyojni qondirish maqsadida turli xalqlar turlicha harakatlarni amalga oshiradi, demakki, bu ularning dunyoni turlicha qabul qilishidan, qadriyatlarini turlicha ekanligidan dalolat beradi. Milliy o'ziga xoslik insonlarning ishlashi, dam olishi, ovqatlanishi, turli vaziyatlardagi muloqoti – barchasida namoyon bo'ladi".

Birlik sonlarning, xususan, uch(3), to'rt(4) hamda yetti(7) sonlarining lingvomadaniy va milliy-mental xususiyatlari tadqiq etilganda, avvalo, sonlarning qadimgi davrlardan ifodalagan ramziy ma'nolariga, shuningdek, diniy, magik, mifopoetik jihatlariga asosiy e'tibor qaratildi. Sonlarning

¹ *Andijon davlat universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasida tayanch doktoranti.*

bunday xususiyatlarini tahlil qilishda madaniy-tarixiy hamda qiyosiy-chog‘ishtirma usullaridan foydalanildi.

Madaniyatlararo muloqotda sonlardan foydalanish yorqin milliy rang bilan ajralib turadi. Turli xalqlar, turli mamlakatlar, mintaqalarda ma’lum bir xalqning maxsus madaniy an’analarini o‘z ichiga olgan va o‘ziga xos ijtimoiy va madaniy psixologiyani aks ettiruvchi raqamlardan foydalanishning o‘ziga xos usullari mavjud.

Madaniy tilshunoslikning asosiy g‘oyasi til va madaniyat o‘rtasidagi yaqin munosabatlar g‘oyasidir. Til madaniyat bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, madaniyat til birliklarining mazmunini belgilaydi va ular, o‘z navbatida, muayyan madaniyat tashuvchilarning xatti-harakatlarini aniqlashda ko‘maklashadi. Insonning dunyoni anglashi ekzistensial hayotning turli kontseptual sohalari orqali sodir bo‘ladi. Jumladan, ma’lum bir madaniy kontekstda harakat qiladigan, har bir madaniyat uchun alohida ma’no va ahamiyatga ega bo‘lgan va dunyoning lingvistik rasmida alohida o‘rin tutadigan sonlarning qo‘llanilish sohasi orqali namoyon bo‘ladi.

An’anaviy madaniyatdagi sonlar simbolizmini, jumladan, turli millatlarda qo‘llaniluvchi miqdoriy tasvirlarni tahlil qilish, bunday arxetipning etnolingvistik tahlili tarixning yangi sirli sahifalarini ochadi, dunyoning milliy manzarasini, psixik-lingual komplekslarning xususiyatlarini, tilshunoslik ongining darajasini aniqlashga yordam beradi.

Kognitiv salohiyat, shuningdek, sonlarning semiotik holati masalalariga bag‘ishlangan lingvistik tadqiqotlarning bir qismi miqdor kategoriyalarini ifodalashning lingvistik usullarini izlashga, shuningdek, tildagi miqdor sohalarni o‘rganishga asoslanadi.

Raqamlar maxsus raqamli kodning elementlarini tashkil qilib, uning yordamida koinot, inson va barcha mavjudotlar tavsif tizimining o‘zi tasvirlangan. Raqamli kod har qanday madaniyatga kirib boradi, etnik guruhning to‘plangan bilimlarini tizimlashtiradi va guruhlaydi, “milliy raqamli simbolizmni avloddan avlodga o‘tkazadi. Arxaik madaniyatlarda raqamlar koinotni yo‘naltirish va kosmizatsiya qilishning muqaddas vositasi edi. Qadimgi mifopoetik an’analarda raqam nafaqat koinotning tasviri, balki uni davriy tiklash uchun namuna bo‘lib xizmat qilgan” [3. B. 134].

Raqamli xurofotlar deyarli odamlarning g‘ayritabiiy kuchlarga bo‘lgan ishonchining paydo bo‘lishidan tug‘ilgan.

To‘g‘ridan to‘g‘ri ma’nodagi raqamlar obyektivlikdan mahrum. Ular obyektlar sonining mavhum ko‘rsatkichlari bo‘lib, hisoblashda ularning tartibini ko‘rsatish uchun ham xizmat qilishi mumkin. Ya’ni raqamlar matematik mavhum tushunchani aks ettiradi. Ammo tilda ular ma’lum bir madaniy kontekstda namoyon bo‘ladi va har bir madaniyat uchun ma’lum ma’noga ega. Madaniyatlararo muloqotda raqamlar muhim aloqa vositasidir, lekin ayni paytda ular ma’lum simbol bo‘lgani sababli muloqotda muayyan to‘siqlarni yaratishi mumkin.

Simbolizm bilan bir qatorda son belgilarining umumiy jarayonini, jumladan, uning belgi shakli va leksik qo‘llanilishini kuzatish kerak. Yevropa mamlakatlarida raqamlarni tahlil qilish haqida gapirganda, odatda Pifagor nazariyasi, falsafa, nasroniy nazariyasi, Kabbala, Yevropa mifologiyasi, shu jumladan, folklor tushunchalari va boshqalarning kelib chiqishiga murojaat qilish darkor. Shunday qilib, Yevropa madaniyatida raqamlarning sehrilik kasb etishi madaniyat bilan solishtirilganda asosan tasavvuf bilan bog‘liq. Birinchi faylasuflar raqamni asosiy tamoyil, arifmetikani esa kosmik sirlarning kaliti deb bilishgan.

Pifagorchilar raqamlarni haqiqiy ilohiylik va barcha kosmik holatlarni tartibga solish ma’nosini bilishning kaliti deb hisoblashgan. Raqamlarga bo‘lgan bunday munosabat odamlar o‘rtasida uyg‘unlikni yaratishi mumkin bo‘lgan kod turiga katta qiziqish uyg‘otadi. Pifagorning ta’kidlashicha, fanga ham, dinga ham katta ta’sir ko‘rsatadigan birlik raqamdir. Yunonlarning ilm-fanga qo‘shgan

hissasi zamonaviy G'arb taraqqiyotida asosiy manba hisoblanganini e'tiborga olinsa, shunday bo'lishi kerak edi.

Turkiy madaniyatdan farqli o'laroq, raqamlar assotsiatsiyasi xurofiy e'tiqodlardan va ularning dunyoni qanday idrok qilishlaridan kelib chiqqan. Shuningdek, turkiy madaniyatda katta hajmdagi yozma va tizimli ma'lumotlar mavjud emasligini hisobga olsak, turkiy madaniyatda sonli belgilarning asl ildiz sabablarini izlash qiyin, Yevropa madaniyatida esa son tushunchasini tushuntirish va raqamlar nima uchun u yoki bu assotsiatsiyani keltirib chiqarishini kuzatish ancha oson. Binobarin, turkiy son tushunchalarini tahlil qilishda, asosan, folklor materiallari va diniy oqimlar tahlili bu madaniyat kulturologik qiyofasining asosiy manbasi bo'la oladi.

Raqamlar va raqamli nomlar ishora tizimining eng mashhur sinflaridan biridir. Ular nutqda ham muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, ular turli xil hisob-kitoblar uchun ham xizmat qiladi.

O'nlik sanoq sistemasi butun son bazasi 10 ga asoslangan pozitsion sanoq sistemasidir. Unda arab raqamlari deb nom olgan 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0 raqamlaridan foydalanadi. Ba'zi manbalarda bu sanoq sistemasining asosi odam barmoqlari soniga bog'liq deb hisoblanadi.

O'nlik sanoq sistemasini hosil qiluvchi birlik sonlar turli xalqlarning milliy-madaniy ongida, urf-odatlarida raqamli kod vazifasini bajaradi.

Uch soni turli madaniyat til vakillari orasida uchlik g'oyasi bilan bog'liq bo'lib, ko'plab qadimiy falsafiy va diniy ta'limotlarning asosidir. Koinotning uch o'lchamliligi uchlik bilan bog'liq: uzunlik – kenglik – balandlik; uch fazali modda: qattiq – suyuqlik – bug'; vaqtning uchligi: o'tmish – hozirgi – kelajak; inson (tana, qalb va ruh), shuningdek, tug'ilish – hayot – o'lim; barcha narsalar boshi – o'rtasi – oxiri; o'ying uch fazasi; dunyoning uchligi; ko'p dinlarda yuqori dunyo osmon, o'rtasi yer, pastki qismi esa suvdir degan qarashlar ham mavjud.

E.B.Taylor, F.N.Blexer, A.I.Borodin, O.A.Davidova, A.T.Xrolenkolar qadimgi qabilalarda sanoq sistemasi uchta raqamdan iborat bo'lgan, uch oxirgi son vazifasini bajargan deb hisoblashadi. Taniqli folklorshunoslar V.G.Bogorazning yozishicha, "Uchlik qadimgi sanoq sistemasining oxirgi va uni beshlik hisob-kitob usulidan ajratib turuvchi raqamdir. Unga alohida e'tiqod qo'yilishining boisi ham shunda". A.I.Nikiforov va V.Y.Propp ham an'anaviy uchlikning sirini topish zarurligini qayd qiladilar [4. B. 96].

Uch raqami xristianlikning muqaddas raqamlaridan biridir. Xristianlikda muqaddas uch birlik mavjud: Ota, O'g'il va Muqaddas Ruh; inson, cherkovdagi tana va ruhning birligi.

Yaponiyada esa uch xazinaning: oyna, qilich va marvarid; haqiqat, jasorat va rahm-shafqat belgisidir.

Xitoyda esa uch "van" (vertikal tarzda bog'langan uchta gorizontaal chiziq) "hokim" so'zini anglatadi, yuqori gorizontaal chiziq osmonni, pastkisi – yerni, o'rta chiziq – osmon nomidan, yerni boshqaruvchi odamni anglatadi.

Uch soni o'zbek xalq madaniyatining bir qismi bo'lgan mif va folklorda, marosim va udumlarimizda uch raqamining semantik modellar sistemasi shakllanishiga ma'lum ta'sir o'tkazgan. Ammo ertaklardagi uchlik motivlarining poetik xususiyatlari bu "sehrli" son genezisi olamning trixotomik strukturasi bog'liqligini ko'rsatadi. O'zbek xalq ertaklaridagi uchlik bilan bog'liq motivlar genezisini o'rganish, bu raqam an'anasining asosini olamning mifologik qiyofasi haqidagi tasavvurlarga bog'laydi. An'anaviy uchlikning genezisi qadimgi odam dunyoqarashi bilan bog'liqligi ertaklarda keng tarqalgan an'anaviy uch yo'l motivi, uch boshli obrazlar va syujet elementlarining uch marta takrorlanishi kabi magik uchlik bilan bog'liq murakkab semantik konstruksiyalar tahlilida aniq ko'zga tashlanadi. Shuningdek, o'zbek xalq dostonlarini yoki ertaklarida uch og'a-ini botirlar, uch opa-singil, uch o'rtoq, uch shart, uch yo'l, uch to'siq, uch savol, uch boshli ajdarho, uch sinov, uch kunlik muhlat,

uch jang, uch vazifa, uch ko‘makchi, uch dev, uch ot kabi motiv va an‘analarda ham “uch” raqami ishtirok etganini ko‘rish mumkin.

To‘rt soni yaxlitlik, to‘liqlikni bildiradi; dunyoning to‘rt tomoni: sharq, g‘arb, shimol, janub; fasllar, shamollar, kvadratning tomonlari. D.O.Sheppening fikricha, to‘rt - mavjud olam raqami, butun ibtidoning “yakuni”dir. A.I.Borodin qadimgi an‘analardagi raqam belgilarini atroflicha o‘rganib, quyidagicha xulosa chiqargan: “Shunday qilib, uch raqami singari asta-sekin to‘rt raqami ajralib chiqqa boshlaydi va dastlab ko‘plikni anglatishga xizmat qiladi. Xususan, Misr petrogliflarida son jihatdan ko‘p predmatlar uch yoki to‘rt chiziq bilan belgilangan” [5. B. 112].

Qozoq olimlari J.Boyzoqov va S.Qo‘nonboyevlar fikricha, go‘yoki to‘rtning eng katta va ayni paytda eng kichik qo‘shma son bo‘lganligi bu raqamning magik xarakterini belgilaydi [6. B. 25]. V.V.Ivanov, V.N.Toporov, A.Y.Sirkin, N.L.Jukovskaya, A.T.Xrolenko kabi tadqiqotchilar sakramental “to‘rt” raqamiga aloqador an‘analar genezisini kosmik modelning gorizontalariga bog‘laydilar. Dunyoning to‘rt tomonga ega ekanligi mifologik va etnografik materiallardagi to‘rtlik – tetradaning asosidir [7. B. 209].

Pifagorizmda to‘rt mukammallik, uyg‘unlik, adolat, yer degan ma‘nolarni anglatadi. Shuningdek, to‘rt Pifagor qasamining soni hisoblanadi.

Kristianlikda to‘rt tananing raqami bo‘lsa, uch ruhni anglatadi. Yagona Ruhni olib yuradigan to‘rtta shamol, tetramorflar (to‘rt element: havo, yer, suv, olov kuchlarining sintezi). To‘rt unsur nazariyasiga asoslangan Ibn Sino ham inson organizmida aylanib yuruvchi to‘rt suyuqlik – qon, safro, shilliq va qora o‘t mavjud deb hisoblagan. Ibn Sino odam tanasidagi suyuqliklarning munosabatiga ko‘ra, inson organizmida bir-biriga o‘zaro ta‘sir etuvchi to‘rt kuch, ya‘ni mijoz mavjudligini aniqlagan. Sharq tabobatida mashhur bo‘lgan issiqlik, sovuqlik, quruqlik va namlik mijozlari haqidagi qarashlar to‘rtlik an‘anasiga bog‘liq.

Buddizm ta‘limotiga ko‘ra, damba hayot daraxti to‘rt shoxga ega bo‘lib, uning ildizlaridan to‘rtta muqaddas jannat daryosi oqib chiqadi, bu to‘rtta cheksiz istakni anglatadi: rahm-shafqat, mehr, sevgi, xolislik, ya‘ni yurakning to‘rtta yo‘nalishidir.

Xitoyda to‘rt yer soni bo‘lib, u kvadrat bilan ifodalanadi. Shuningdek, to‘rt soni juft, in kabi ramziy ma‘nolarni ham bildiradi. Xitoy buddizmiga ko‘ra dunyoning har bir tomonini to‘rtta samoviy qo‘riqchi qo‘riqlaydi, bu ham to‘rt soniga ishoradir.

Misrda to‘rt soni muqaddas vaqt soni, quyosh o‘lchovidir. Qadimgi misrliklarning e‘tiqodiga ko‘ra, osmon g‘aznasi to‘rtta ustun ustida joylashgan. Marhumning atrofida to‘rt tomonga o‘rnatilgan to‘rtta dafn qutisi to‘rtta asosiy nuqta bilan bog‘liq bo‘lgan Horusning to‘rtta o‘g‘li tomonidan qo‘riqlanadi.

Yahudiy an‘analarda to‘rt o‘lchov, baraka, tushunish singari ramziylikni ifodalab keladi.

Kabbalada to‘rt xotira degan ma‘noni anglatadi. Kabbalaning to‘rtta dunyosi, kosmosdagi to‘rtta yo‘nalish va Tavrotning to‘rtta iyerarxik darajalari ham mavjud.

Hinduizmda esa to‘rt to‘liqlik, mukammallikni ifodalaydi. Ushbu diniy ta‘limotga ko‘ra yaratguvchisi Braxmaning to‘rtta yuzi borligi ham to‘rt sonining muqaddasligiga ishoradir.

O‘zbek tilida og‘irini yengil qilib bergan kishini yaxshiligi evaziga keksalar “to‘rt muchang sog‘ bo‘lsin!” deb alqaydilar. An‘anaviy tasavvurlarga ko‘ra, “to‘rt mucha” odam organizmining a‘zolaridir. Bunda organizmning eng zaruriy qismlari – qo‘l, oyoq, ko‘z va quloq omon bo‘lishiga istak bildiriladi. Aslida, bu a‘zolar o‘rniga boshqasini qo‘llayverish mumkin. “To‘rt mucha” atamasi an‘anaviy tarzda qo‘llanaveradi.

Ilm-fan sohasida yetti sonining “muqaddas” tabiatini tavsiflovchi ko‘plab nazariyalar mavjud. Ulardan ikkita farazni ajratib ko‘rsatish mumkin. Ulardan biri B.A.Frolov tomonidan Sibir va Uzoq Sharq xalqlarining arxeologik materiallari orasida chizma va bezaklarni tahlil qilish asosida ishlab

chiqilgan. Olim shunday xulosaga keldiki, hatto neolit davrida ham odamlar matematik va astronomik bilimlarga ega bo'lgan va yetti sonining muqaddas ma'nosi hayotiy tajriba xosilasidir. U yetti raqami haqidagi barcha g'oyalar o'nying takroriy harakatlarini kuzatish bilan bog'liqligini ta'kidladi va o'nying yetti kunlik fazasi raqamli sakralizatsiya (biror kishi yoki narsaning muqaddas xususiyatga ega bo'lgan, sajda qilinadigan obyektga aylantirilishi)ga hissa qo'shgan deb hisoblaydi [8. B. 303].

E.R.Tenishev turkiy xalqlar orasida yetti soni folklor asarlari mazmunida uchraydi, astronomik atamalarni ifodalaydi, turli e'tiqodlarning diniy g'oyalarini aks ettiradi, barqaror yo'nalishga ega bo'lgan boy tushuncha va g'oyalar olamini shakllantiradi degan fikrda to'xtaladi [9. B. 603].

Yuqorida ta'kidlanganidek, yetti raqami eng hayratlanarli raqamlardan biri hisoblanadi. Yetti raqami sirni, shuningdek, mavjud bo'lmagan va ko'rinmas obyektlarni o'rganish usuli sifatida tadqiq qilishni anglatadi. Ushbu son qadimdan to hozirgi kunga qadar tasavvurni o'ziga rom etib, faylasuflar, qo'shiqchilar, sehrarlarning hayratini uyg'otib kelgan. Qadim zamonlardan beri odamlar yetti sonida dunyoning ko'plab hodisalari aksini ko'rganligi sababli sehrli xususiyatlarga ega son deb hisoblaydilar. Qadimgi Bobilda odamlar osmonda Yer atrofida aylanayotgan yettita harakatlanuvchi sayyorani kuzatdilar: bular Quyosh, Oy, Mars, Merkuriy, Yupiter, Venera va Saturn. Dunyoning barcha xalqlari har doim bu raqamga alohida e'tibor qaratgan. Jumladan, haftaning yetti kuni, yetti nota, kamalakning yetti rangi, dunyoning yetti mo'jizasi kabilar.

Bir so'z bilan aytganda, raqamlar, "raqamli dunyo", "raqamli tafakkur" tushunchalarini dunyodagi barcha xalqlarning milliyligini, ma'naviy qiyofasini, tarixiy tafakkurini o'zida jamlay oladigan mezonlardan biri sifatida talqin qilish mumkin. Binobarin, yuqorida ta'kidlangan "g'aroyib raqam"lar bilan aloqador tushunchalarning haqiqiy mohiyatini to'g'ri tushunish barcha millatlar ma'naviy merosining mo'jizalar sirini yaxshiroq anglashga yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. Бидерманн, Г. Энциклопедия символов. – Москва, "Республика", 1996. С. 335.
2. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва.: Школа "Языки русской культуры", 1996. С. 288.
3. Цатурян М.М. Имя числительное как важнейшая единица коммуникации // Междисциплинарные аспекты лингвистических исследований. – Краснодар: КубГУ, 2016. Кн. 8. С. 133-138.
4. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – Москва. Наука. 1976. С. 328.
5. Бородин А.И. Число и мистика. – Донецк. Донбас. 1975. С. 239.
6. Ваузақов J, Қонақбайев S. Jumbaq – sirli 4 sani // Ilim va Enbek.1979, №1. - С. 8-29.
7. Жуковская Н.Л. Семантика чисел и калмыцком эпосе "Джангар". – Москва, 1980. С. 250.
8. Фролов Б. А. Представление о числе 7 у народов Сибири и Дальнего Востока // Бронзовый и железный век Сибири. – Новосибирск: Наука, 1974. С. 294-303.
9. Тенишев Э.Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М., 2006. С. 647.
10. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү (этимологиясы). – Бишкек, 2019. С. 335.
11. Татары Среднего Поволжья и Приуралья. – Москва. Наука, 1967. С. 349.
12. Jo'rayev M., Xolmuhammadov K. Yetti iqlimdagi "yetti"lar. – Toshkent. 1989. B.

